

МОВА Ў КАНТАКТАХ І СУПАСТАЎЛЕННЯХ

Ю.М. Аляхновіч

ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ ЛЕКСІКІ Ў ФРАЗЕАЛАГІЧНЫМ КАНТЭКСЦЕ

Свет чалавека: каштоўнасці і нормы, веравызнанні і абрады, звычаі, тэхніка, тэхналогіі – арганізуецца ў адпаведнасці са складанай схемай прыярытэтаў светаўспрымання. Прыярытэты, ці культурная спецыфіка выяўляюцца ў тыпах эканомікі, правасвядомасці, рэлігіі, мастацтва, тэарэтычных і практычных ведаў, у мове і іншых тэкстах культуры.

Найбольш выразнае адлюстраванне, у параўнанні з многімі моўнымі тэкстамі культуры, кагнітыўная сфера чалавека знаходзіць у фразеалагізмах. Амаль аксіяматычным у лінгвістыцы стаў тэзіс, што фразеалогія – найбольш самабытная з’ява, што яна вызначаецца самай вялікай ступенню экстралінгвістычнасці, што фразеалагізмы заўсёды прама ці ўскосна адлюстроўваюць светапогляд народа, нясуць адбітак сваёй эпохі і сацыяльнага асяроддзя.

Нацыянальная спецыфіка фразеалагізмаў захоўваецца ў прататыпах фразеалагічных адзінак, праяўляецца праз уключаныя ў склад зваротаў нацыянальна-культурна маркіраваныя онімы і апелятывы, безэквівалентныя лексемы. Культурная інфармацыя захоўваецца і ў асаблівасцях семантычнай структуры лексічных кампанентаў фразеалагізмаў.

Уключаныя ў схему інтэнсіўнага семантычнага ўзаемаабмену ў фразеалагічным кантэксце, кампаненты фразеалагічных адзінак ярка выяўляюць свой семантычны склад і яго культуралагічную насычанасць. Як вядома, многія, асабліва дамінантныя элементы кагнітыўных сфер (напрыклад, успрыманне часу, прасторы і інш.) маюць у розных мовах падобны семантычны састаў, аднак адрозніваюцца канфігурацыяй, іерархіяй семантычных кампанентаў. Ааналіз фразеалагічных кантэкстаў ужывання лексічных адзінак дае ўяўленне пра кампанентны састаў і іерархію семантычных кампанентаў у складзе лексемы, што стварае базу для параўнання ментальных палёў у розных мовах і выяўлення спецыфікі светаўспрымання.

Фразеалагізмы – выдатны матэрыял для лінгвакультуралагічных даследаванняў. Шмат у чым гэта магчыма дзякуючы іерархічнасці і камплементарнасці фразеалагічнай семантыкі, якая ўяўляе сабой комплекс актуальнага значэння, збудаваны на аснове вобраза, што вырастае з прамога значэння кампанентаў фразеалагізма, а таксама сінтаксічнага і граматычнага зместу, які адлюстроўвае спосабы злучэння паняццяў у свядомасці.

Для пабудовы і параўнання семантычных мадэляў лексічных адзінак розных моў на аснове семантычнага аналізу лексікі ў фразеалагічным кантэксце мы лічым неабходным паслядоўна правесці лексічны матэрыял праз 5 ступеняў лексіка-семантычнага аналізу:

1) вылучыць ізаморфны набор элементарных семантычных прымет для даследуемай тэматычнай групы лексем, які б стаў пэўнай агульнай меркай і даў магчымасць “вывучаць памеры семантычных адрозненняў паміж мовамі” [2, с. 20]. Інфармацыя можа адбірацца з разнастайных крыніц: а) слоўнікаў (перакладных, тлумачальных, энцыклапедычных, этымалагічных, міфалагічных, сінонімаў, канцэптаў); б) навуковых прац пра прыроду даследуемага паняцця ў філасофіі, логіцы, лінгвістыцы, псіхалогіі, сацыялогіі і інш.; в) фальклорных тэкстаў. Так, напрыклад, для тэмпаральных лексем беларускай і англійскай моў характэрныя агульныя семантычныя прыметы – перыяд, у які адбываецца што-небудзь, (не)спрыяльнасць для выканання чаго-небудзь, лінейнасць, дыскрэтнасць, цыклічнасць, аб’ектыўнасць, суб’ектыўнасць і інш.

Элементарнасць семантычных адзінак, якой трэба наддаць спецыяльную ўвагу, дазволіць паслядоўна апісаць усе складаныя значэнні, пазбегнуць т. зв. замкнёнага кола, калі складанае тлумачыцца пры дапамозе другога складанага.

Выкарыстанне ізаморфнага набору элементарных семантычных элементаў пры апісанні семантычных структур будзе спрыяць стварэнню празрыстага малюнка семантычнай іерархіі, дзе “кожны элемент належыць пэўнай сетцы элементаў і займае сваё месца ва ўнікальнай структуры семантычных адносін канкрэтнай мовы” [2, с. 19].

2) акрэсліць ізаморфны набор элементарных семантычных адзінак для выбраных лексем у межах пэўнай тэматычнай падгрупы (калі такія ёсць) шляхам падбору да вызначанага комплексу агульных семантычных прымет спецыфічных сем, характэрных для вызначанай падгрупы. Так, напрыклад, падгрупа ‘мінімальныя перыяды’, куды ў беларускай мове ўваходзяць лексемы *мінута* (хвіліна) (12), *секунда* (5),

міг (4), *момант* (3), *імгненне* (2), а ў англійскай – *moment* (14), *minute* (7), *second* (5), *ohnosecond* (1), характарызуецца агульнымі тэмапаральнымі семантычнымі прыметамі *перыяд*, у які *адбываецца што-небудзь*, *(не)спрыяльнасць* для *выканання чаго-небудзь*, *лінейнасць*, *дыскрэтнасць*, *цыклічнасць*, *аб'ектыўнасць*, *суб'ектыўнасць* і ўключае спецыфічную прымету *вельмі кароткі перыяд*.

3) акрэсліць індывідуальныя семантычныя наборы для лексем выбранай тэматычнай групы шляхам падбору да вызначанага комплексу агульных семантычных прымет спецыфічных сем, характэрных для вызначаных лексем. Праз супастаўленне з экстралінгвістычнымі, культурнымі фактамі, аперацыя дазволіць убачыць спецыфічны характар вымярэння свету ў мовах, якія супастаўляюцца.

Для вызначэння індывідуальных набораў семантычных кампанентаў выкарыстоўваліся тыя ж крыніцы з далучэннем даных кампанентнага аналізу. Так, напрыклад, па інфармацыі, выбранай з тлумачальных, перакладных, міфалагічных, этымалагічных, энцыклапедычных слоўнікаў, слоўнікаў сінонімаў, фальклорных тэкстаў, навуковых даследаванняў пра прыроду часу ў філасофіі, логіцы, псіхалогіі і інш., семантычны склад лексічных адзінак *дзень / day* уключае 14 сем (*перыяд ад усходу да заходу сонца*; *дзённае святло*; *суткі (24 гадзіны)*; *перыяд у сутках, прысвечаны дзейнасці*; *дата, вызначаны тэрмін*; *перыяд жыцця*; *адзінка перыяду чыйго-небудзь жыцця*; *здзяйсненне*; *спрыяльнасць*; *эфектыўнасць*; *неакрэслены перыяд*; *перыяд, прысвечаны пэўнай дзейнасці*; *цыклічнасць*; *аб'ектыўнасць*; *суб'ектыўнасць*), яшчэ тры семы вылучаюцца праз кампанентны аналіз у фразеалагічным кантэксце (*доўгі перыяд (не па днях, а па гадзінах)*; *кароткі перыяд (лічаныя дні)*; *добры, вясёлы настрой (to take a day of it)*).

4) вызначыць аб'ём актуалізацыі для кожнага семантычнага кампанента ў структуры даследуемых лексем абранай тэматычнай групы. Аперацыя праводзіцца пры дапамозе статыстычнага метаду на аснове кампанентнага аналізу з далучэннем асацыятыўнага метаду, які спрыяе выяўленню глыбінных кампанентаў значэння [1; 3; 4; 6; 7; 8]. Падкрэслім, што асацыятыўныя сувязі найбольш поўна захоўваюцца ў фразеалагічным кантэксце [5].

Аб'ём актуалізацыі вызначаецца ў працэнтах. Працэнтнае супастаўленне колькасці выпадкаў актуалізацыі той ці іншай семы ў фразеалагічным кантэксце з агульнай колькасцю фразеалагічных кантэкстаў даследуемай лексемы дазволіць параўноўваць структуру

семантычных палёў як у межах адной мовы, так і на міжмоўным ўзроўні па розных параметрах. Для прыкладу, знойдзена 50 фразеалагізмаў з лексемай *дзень*, сема ‘цыклічнасць’ актуалізуецца ў 33-х з вызначаных кантэкстаў, сема ‘перыяд жыцця’ – у 7-мі. Прымаючы агульную колькасць кантэкстаў ужывання лексемы *дзень* за 100 %, вызначаем, што сема ‘цыклічнасць’ актуалізуецца ў 60 % ад агульнай колькасці ўсіх кантэкстаў, а сема ‘перыяд жыцця’ – у 15 %.

5) вызначыць каэфіцыент семантычнай блізкасці паміж лексемамі даследуемай тэматычнай групы. Працэнтнае выражэнне дадзеных дазволіць супаставіць лексему *дзень* па параметрах ‘цыклічнасць’, ‘перыяд жыцця’ з лексемай *day*, што сустракаецца ў 77-мі фразеалагічных адзінках. Першая сема актуалізуецца ў 36-ці (47 %) фразеалагізмах, а другая – у 13-ці (16 %). Доля значэння ‘*перыяд жыцця*’ ў семантычнай структуры лексем *дзень* і *day* супадае. Працэнт актуалізацыі семантычнай прыметы ‘*цыклічнасць*’ ніжэй для лексемы *day*. Ужо такая інфармацыя, атрыманая шляхам супастаўлення вышэйадзначаных сем, дазваляе зрабіць некаторыя вывады пра спецыфіку ўспрымання часу носбітамі дзвюх моў: англамоўная культура характарызуецца большай ступенню адыходу ад прыроднай абумоўленасці, калі час выражаецца праз успрыманне паслядоўнай змены станаў прыроды.

Кампанентны аналіз у фразеалагічным кантэксце, які праводзіцца праз выяўленне аб’ёму актуалізацыі вызначаных семантычных кампанентаў, дазваляе выявіць пэўныя фактары і заканамернасці светаўспрымання носбітаў даследуемай (-ых) мовы (-ў). Даныя аналізу дадуць магчымасць убачыць, якія параметры з’яўляюцца вызначальнымі ў працэсе катэгарызацыі свету носбітамі мовы, што ставіцца ў цэнтры ўвагі, а што адсякаецца ўвогуле і інш.

Выкарыстанне фразеалагічных адзінак у якасці матэрыялу даследавання дазваляе вырашыць і праблему непаўнаты дадзеных, атрыманых шляхам лінгвістычных назіранняў, калі даводзіцца аналізаваць не працэс зносін, а мову асобнага індывіда [3, с. 6].

Шматступневы аналіз семантычнай структуры лексем з улікам парадыгматычных (сэнсавых, асацыятыўных) і сінтаксічных адносін дазваляе дэталёва апісаць кагнітыўныя структуры праз аб’яднанне лагічнага і лінгвістычнага падыходаў да даследавання лексіка-семантычнай сістэмы.

Літаратура

1. Балли Шарль. Французская стилистика. Пер. с фр. К.А. Долинина; вступ. ст. Р.А. Будагова; Под ред. Е.Г. Эткинда. 2-е изд., стер. М.: Эдиториал УРСС, 2001. 392 с.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Пер. с англ. А.Д. Шмелева; под ред. Т.В. Булыгиной. М.: Языки русск.культуры, 1999. I–XII, 780 с.
3. Клименко А.П. Психолінгвістическіе набліоденія над семантичэскай мікросістэмай врэмені в восточнаславянскіх языках // Тэзі доповідей україньскої славістичної конференції 13–18 жовтня 1964 р. Чернівці, 1964.
4. Кравченко А.В. Когнітивная лингвистика и новая эпистемология (К вопросу об идеальном проекте языкознания) // Известия АН. Серия литературы и языка. 2001. Т. 60. № 5. С. 3–13.
5. Левченко Е. Внутрискруктурная организация фразеологических концептов // Актуальные проблемы исследования языка и речи / Матер. междунар. научн. конф. молодых ученых. (3–5 ноября 1998 г.). Ч. III. Минск, 1998. С. 140–144.
6. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М.: Просвещение, 1969.
7. Маслова В.А. Когнітивная лингвистика: Уч. пособ. Минск: ТэтраСістэме, 2004. 256 с.
8. Фрумкина Р.М. Психолінгвістыка: Учеб. для студ. вузов. М.: Изд. центр “Академия”, 2001. 320 с.

В.П. Андрыевіч

БЕЛАРУСКІЯ АЙКОНІМЫ, СУАДНОСНЫЯ З ПОЛЬСКІМІ ФОРМАМІ ЎЛАСНЫХ ІМЕНАЎ

Як вядома, этымалогія большасці беларускіх айконімаў узыходзіць да антрапанімічных утварэнняў. Гэта адметнасць населеных пунктаў мае свае сацыяльна-гістарычныя і эканамічныя падставы. Сутнасць іх, на думку шэрага навукоўцаў, заключаецца ў тым, што ў выніку падзелу патрыярхальнай сямейнай абшчыны ўзніклі хутары вялікіх і малых сем’яў, або так званыя патранімічныя гнёзды. Такі сямейна-родавы комплекс, як правіла, захоўваў гаспадарчае і грамадскае адзінства і меў агульную назву, у аснове якой – асабовае імя пачынальніка роду. Адантрапанімічнае ўтварэнне айконімаў асабліва прадуктыўным становіцца ў перыяд развіцця феадальных і капіталістычных адносін, калі масава ўзнікаюць новыя населеныя пункты, а назвы яны атрымліваюць ад імя іх заснавальніка ці ўласніка.

У выніку розных гістарычных прычын на Беларусі атрымалі пашырэнне і працяглы час даволі актыўна ўзаемадзейнічалі дзве іменалагічныя сістэмы: візантыйска-грэчаская і рымска-каталіцкая. Праваслаўныя прытрымліваліся візантыйска-грэчаскага іменаслоўя,